Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

VILHELM MARSTRAND

Varde

VORE ÆLDRE BYERS
TILBLIVELSE
2

FORENEDE TIDSSKRIFTERS FORLAG
1942

FORENEDE TIDSSKRIFTERS FORLAG ønsker ved udsendelsen af de planlagte hæfter at være i kontakt med læsernes ønsker. Det staar naturligvis enhver læser frit overfor forlaget at fremsætte ønsker eller stille spørgsmaal. De vil, indenfor de grænser der er mulige, blive imødekommet eller besvaret. Men de vil ogsaa, som det jævnligt finder sted ved engelske publikationer, helt eller delvis blive gengivet paa omslaget, da dette væsenligt bidrager til at skabe den gensidige lydhørhed, som er en nødvendig forudsætning for, at et foretagende kan trives.

Som prøve indsættes en forepørgsel fra en i planens gennemførelse interesseret abonnent:

Forenede Tidsskrifters Forlag.

Med største interesse har jeg læst den tilsendte korrektur af »Korsør og Skælskør«. Jeg beder Dem sende mig den, naar den er udkommet og de planlagte fortsættelser.

Et spørgsmaal falder mig ind: var det ikke muligt at forsyne hæfterne med kort og billeder?

M. I. Erlangsen,
Arkitekt, Korsør.

Svar:

Det af Dem rejste spørgsmaal har været indgaaende drøftet. Muligheden er der og vil blive virkeliggjort, saasnart forholdene tillader det. Forfatteren har imidlertid i henhold til ovenstaaende betingelse stillet sig paa det standpunkt, at før planens gennemførelse er sikret, vil han ikke indlade sig paa at udføre kort, som tilfredsstiller de fordringer, han finder maa stilles, nemlig kort med højdekurver og overtryk svarende til forskellige stadier i byens udvikling. Indtil denne mulighed foreligger, maa man nøjes med de kort, som findes i de forskellige udgaver af Trap eller i de beskrevne byers vejledninger for turister.

I de faa dage som er gaaet mellem udsendelsen af 1ste hæfte og trykningen af 2det hæfte er indløbet følgende forespørgsler:

Forenede Tidsskrifters Forlag.

Med stor Interesse har jeg læst Korsør og Skælskør og jeg imødeser med største Forventning Varde. Jeg har paa vedlagte Kort tegnet mig som Subskribent.

Jeg haaber, at det snart maa lykkes Forlaget at give Kort; det vil gøre Hæfterne meget populære. I Forfatterens Bog om Aabenraa fandtes saadanne Kort, som var i høj Grad vejledende for Forstaaelsen.

Var det ikke en Mulighed som Hæfte 3 at udgive Aabenraa og deri bringe disse Kort, saa der ude omkring i byerne der-

Fortsættes Omslagets 3. Side.

VILHELM MARSTRAND

Varde

VORE ÆLDRE BYERS
TILBLIVELSE
2

FORENEDE TIDSSKRIFTERS FORLAG
1942

J. JØRGENSEN & CO.
KØBENHAVN

VARDE

I et brev udstedt København den 21de august 1442[1]) tog Christoffer iij af Bajern, konge af Danmark 1439–1448 »borgere og menighed i vor købstad Varde og alt deres hjon, gods og tjenere i vort værn, og giver vi dem saadanne privilegier som vi (den 11te april 1440) har givet vore borgere og menighed i Viborg«.

Med disse privilegier søgte kongen at genrejse byen, som rigsraadet 29de maj 1439 havde ladet afbrænde for meddelagtighed i det bondeoprør, ved hvilket slottet Vardehus var blevet afbrændt 2den april 1439.

Der er saaledes god grund for byen til at fejre 500-aarsdagen for dette brevs udstedelse. Den by, som idag er til, er genrejst og voxet op under disse privilegier. Men byen var til som by, som købstad, før de blev givet — det ligger i selve udsagnet »vor købstad Varde«. Den stadsret, de privilegier, som denne ældre by er voxet op under, er gaaet til grunde i branden 1439, og kendes heller ikke fra andre gamle afskrifter eller efterretninger.

Og dette ældre Varde er i det hele taget kun sjældent omtalt. Paa dette punkt deler byen skæbne med flertallet af de danske byer. Naar bispesæderne fraregnes, er det yderst faa efterretninger, som i skriftlige kilder er bevaret om byerne fra tiden før 1400.

Vil man vide noget om byernes tidligste historie,

1) *Kr. Erslev* Repertorium III (1906), 593 (og 518), nr. 7259 (og 7071), hvor brevet er henført til dagene 16—22de august 1442. Den nøjagtige dag bestemt ved hjælp af en nyfunden afskrift af *Carl Lindberg Nielsen:* »Dateringen af Vardes første købstadsprivilegier« i Fra Ribe amt VIII,2 (1933), 230—234.

maa man ty til andre kilder. Enkelte almene træk kan belyses ud fra forholdene i andre byer, visse træk gaar igen i samtlige byers udvikling som gildeforfatningens afløsning af raadsforfatningen[1]) og den noget senere indførelse af borgmesterstillingen[2]).

Andre oplysninger kan faas fra de kirkelige forhold. I mange bykirker er dele af murene fra 1100-aarene, og disse kirker kan jævnligt regnes at have afløst ældre kirker af træ fra den ældste sognedelings tid; i andre byer har bykirkerne en tid lang været kapeller under en nærliggende landsbykirke, og byen kan isaafald først være opstaaet i kristen tid.

Atter andre fra byens beliggenhed i forhold til oplandet og de gamle veje i dette. De fleste oplysninger kan dog faas fra byen selv, dels ved grundudgravninger, dels ved at følge gadernes og skellenes forløb.

Gaderne kan efter brande være gjort bredere, og ny gader kan være lagt ind over tidligere større sammenhængende arealer, som helligdomme og slotsgrunde, men de har i de aller fleste tilfælde bevaret det løb, de havde fra deres første anlæg. Det er yderst sjældent, at de helt er omlagt, og hvor dette er tilfældet vil uregelmæssigheder i byggelinien, særlige skelforhold og lignende ofte afsløre det oprindelige forhold.

Byplanen er den vigtigste kilde til byernes ældste historie, derefter følger bevarede bygningsrester, og det man kan slutte af udgravninger og oldfund. Byplanen maa undersøges paa samme maade, som geologerne undersøger jordlagenes historie, og som arkæologerne de enkelte fund. Man maa skridt for skridt finde frem til de ældste lag, og man maa stadig jævnføre de fundne resultater med det, man andetsteds finder fra samme tid.

Og det gaar da ved undersøgelser af byplanen, herunder byens navn og gadernes navne, paa samme maade som med al anden geologisk og arkæologisk forskning.

1) Ribe fik raadmænd $^{26}/_{8}$ 1269. Varde maa følgelig have faaet dem efter dette tidspunkt, og kan regnes at have faaet dem c 1300 — se det følgende. Jvnf. Aabenraa (1933),80—81.

2) Borgmestre er tidligst nævnt i Ribe 1349. I Varde er de muligvis indført c 1376 — jvnf. Aabenraa (1933),82.

Ved at iagttage tingene, ved omhyggeligt at lægge iagttagelse til iagttagelse og lidt efter lidt lære at læse den tale, byplanen kan fortælle os, naar man frem til et billede af tilblivelsen af byen og dens ældste udvikling, indholdsrigere og sandere end man kan faa af de bevarede skriftlige kilder, fordi disse aldrig fortæller os om alt det, vi helst vil vide besked om: den enkelte bys og det enkelte bygværks nærmere udformning som ramme om det liv, som engang levedes i byen.

De skriftlige kilder giver os noget helt andet, aaret for et eller andet bygværks tilblivelse, oftest af et voldanlæg, et slot, en kirke, et kloster, eller hvad der er almindeligere aaret for en eller anden ejendomshandel, som jævnligt i forbigaaende oplyser os om tilstedeværelsen af den eller den gade, den eller den offenlige bygning. De giver os derved de kronologiske holdepunkter, som man nødvendigvis maa have for at kunne tidsbestemme de enkelte trin i udviklingen, og disse holdepunkter stiger i antal og værdi, naar man ind imellem de fast bestemte aarstal lægger andre omtrentlige aarstal, hvor et foranstillet cirkategn angiver den nøjagtighed, hvormed aaret er bestemt, nemlig c, hvor fejlen sandsynligvis ligger under ± 1 aar og næppe over ± 3 aar, c_2 for ± 3—10 aar, c_3 for ± 10—30 aar, c_4 ± 30—100 aar og saa videre.

Fremgangsmaaden er her den samme, som aar for aar gennem pollentællinger og sammenligning af oldfund øger vor viden, om hvordan planter og dyr tog landet i besiddelse, efterhaanden som isen trak sig tilbage, og om hvordan de store kulturbevægelser syd fra trængte frem til vore strande, saaledes at man nu, som nærmere omtalt i bogen om Kongens Lyngby, ikke blot af de tidligste beboeres efterladenskaber kan se, at de har levet som samlere og jægere, først paa sommertogter, senere overvintrende, men ogsaa give gode grunde for, at det er deres efterkommere, som senere i tiden er blevet kaldt *Finnoi,* d. v. s. dem der levede af, hvad de fandt, i modsætning til agerbrugerne, som under ét paa grund af deres bedre føde kaldtes ædere

eller *Jætter*. Endvidere for, at de har talt et ikke-arisk sprog, som muligvis lever videre i eskimoisk. De kan paavises her i landet længe før Bælternes dannelse, og har i denne tidlige tid øjensynlig stadig været i bevægelse hen imod de pladser, der den paagældende aarstid gav de bedste betingelser for livets opretholdelse.

Efter Bælternes dannelse $c_5$5500 BC blev deres bevægelsesfrihed i høj grad indskrænket, idet det var begrænset, hvad der om sommeren kunde naa over Bælterne i udhulede stammer eller om vinteren ved færdsel paa isen, men stort set har man levet som før, har snart opholdt sig i skovene, snart ude ved kysterne, efter den lejlighed aarstiden gav til indsamling af fødemidler.

Egenlig fast bosættelse bliver der først tale om ved agerbrugskunstens indførelse. Og selv kunde agerdyrkeren kun bo paa samme sted i en kortere aarrække, idet de hjælpemidler, som stod til hans raadighed, særlig den primitive plov, *arden*, kun tillod ham at dyrke korn faa aar paa nylig afbrændte arealer. Saa tog græsvæxten fat — den kunde godt give føde til kreaturerne, men til den nødvendige kornavl maatte ny arealer opsøges.

Agerbrugskunsten er indført udefra. De kornarter og de husdyr, den beroede paa, viser, at den har sit hjemsted i det indre Asien, og oldfundene viser, at den her til landet er indført af folk, som kom vandrende med hængekar til kornet, med husdyr, kendskab til metallers bearbejdelse og til skibsbygning. Indvandringen har fundet sted $c_4$3000 – $c_4$2500 BC paa lignende maade, som man i nutiden har set Nordamerikas store jagtmarker blive forvandlet til agerbrugsland.

Som Indianernes omraader, der stadig blev mere og mere indskrænket, og deres levevis mere og mere tilpasset indvandrernes, saaledes er det ogsaa gaaet her. De ældste agerbrugere kan kaldes **Ludi*, hvor stjærnen foran navnet angiver, at navnet er konstrueret af den stamme *lud*, som lever videre i vort »laadden« i be-

tydningen frugtbar. De maa have dyrket forskellige aaringsgudinder, som *Ludkona* og *Gefion*[1]), maa have talt et primitivt arisk sprog, muligvis i slægt med litauisk og lettisk, og har i deres tro optaget væsenlige træk af den ældre befolknings tro paa aander i naturen og den dertil knyttede magi.

For os staar samspillet mellem kornavl og kvægavl som noget ganske selvfølgeligt, men det er i virkeligheden en ganske særegen opfindelse, karakteristisk for Højasien, Middelhavslandene og det øvrige Europa. Sin største og rigeste udfoldelse fik denne opfindelse ved de store flodkulturer omkring Indus, Tigris-Euphrat og Nilen, og der er saa nøje sammenhæng mellem kulturudviklingen der og i det øvrige Europa, at den foran skildrede indvandring af agerbrugere til Østeuropa og vort land efter al sandsynlighed er en eftervirkning af den store katastrofe, som almindelig er kendt under navnet syndfloden, den *store flod*. Den ramte kulturlandet mellem Tigris og Euphrat, dengang den persiske havbugt c 3210 BC fyldtes i en længde af c 200 km ved en udskridning af randbjærgene i Iran. Den førte naturligt til store udvandringer fra det oversvømmede land til alle nabolandene, og det er rimeligt at antage, at de, der vandrede mod øst og nord, satte steppefolkene i det indre Asien i bevægelse vestover, akkurat som den sumeriske indvandring, som ved denne tid kan eftervises i Ægypten, førte til Ægyptens samling til et rige, og til en udvandring til Kreta midt i Middelhavet, samt til at agerbrugskunsten herfra videre udbredtes til Middelhavskysterne, til hele Vesteuropa og de brittiske øer.

Det rige handelsliv paa Kreta skabte yderligere en forfinet overklasse, som lidt efter lidt dannede kolonier rundt om i landene, og som ogsaa naaede hertil vestfra $c_4 2500 - c_4 2400$ BC. Den gravlagde sine døde i dysser og jættestuer, skabte de døde boliger for evigheden. Saadanne kendes fra næsten alle kystegne langs Middelhavet og i Vesteuropa, og fra de fleste af vore

1) Se navnlig Kongens Lyngby (1940),63—64.

kyster. Man kan passende kalde dette folk for **Qretani*, hvor stjærnen foran navnet har samme betydning som foran **Ludi*. Med et kendt lydskred er dette navn identisk med *Pretani*, Englands samtidige befolkning, hvis navn lever videre i ord som *Britannia* og *Britter*. Dette folk maa have talt et ikke-arisk sprog og har særlig dyrket *sol* og *maane*.

Lidt senere trængte et andet overklassefolk frem fra Böhmen langs Elben til Jylland, som naaedes $c_{4}2000$ BC. Dette folk, som efter dets gravskik kaldes enkeltgravsfolket, kan med en til vished grænsende sandsynlighed regnes at være efterkommere af det iranske bjærgfolk *Guti*, som 2528 – 2403 BC herskede over hele Mesopotamien. Deres navn lever videre i folkenavnet *Goter*, i øen *Gotland*, landskaberne *Öster-* og *Vestergötland*. De har talt et arisk sprog og har i særlig grad dyrket himlen som gud, **Tiwaz*, grundlaget for gudebegrebet, græsk *theos*, latin *deus*, Grækernes *Zeus*, Romernes *Ju-piter* og den senere nordiske gud *Tir*.

Jylland maa regnes erobret $c_{4}1800$ BC, Sjælland $c_{4}1600$ BC. Begge steder smeltede dette folk sammen med dyssefolket og de ældre agerbrugere til de føromtalte *Jætter*. Med Böhmen opretholdtes forbindelsen, først langs Elben, senere langs Oder til Sjælland og Skaane, hvorved Sjælland, dengang *Laclann*, det er sølandet, blev et af verdens broncerigeste lande, og midtpunkt i et stort rige med kolonier over hele Skandinavien og langt ned i Tyskland.

Klimaet var dengang betydeligt bedre end nu, saa overklassen har levet som den gjorde det i England i belgisk og romersk tid, og til en vis grad helt ned til vore dage, og som man kan gøre det i lande med rigelig tilgang af varer udefra: af jagt, fiskeri og kornavl, uden nøje overvaagen af udbyttets størrelse i forhold til folketallet, idet det, der manglede af levnedsmidler, naar uaar satte ind, uden større vanskelighed skaffedes fra andre lande.

Under denne for vort land rige og lykkelige tid, hvor kunsten blomstrede og gentagne gange modtog

kraftige impulser fra de endnu rigere og kulturelt overlegne lande ved Middelhavet, skete $c_3$1275 BC en opfindelse, som i løbet af det næste aartusinde fuldstændigt skulde forandre verden.

Det var, da Chalyberne paa Lilleasiens nordkyst fandt ud af, hvordan man kunde udvinde smedejærn af jærnmalmen. Jærn var til vaaben broncen meget overlegen, saa $c_3$1200 BC kappedes datidens stormagter om at fremstille vaaben og stridsvogne af jærn. Dette førte fra $c_3$1100 BC til erobringer og folkeforskydninger af et omfang, man nu kun vanskeligt kan forestille sig.

Heroppe betød alt dette i første omgang øget sikkerhed. Naar bronceefterspørgslen i syden tog af, blev det lettere at faa bronce nok herop fra minerne i Böhmen, og til de kampe som kæmpedes norden Alperne gav broncen stadig tilstrækkeligt gode vaaben.

Først $c_4$1000 BC naaede fremstillingskunsten ud til Mellemeuropa. Et hovedudvindingssted opstod ved *Hallstadt* i Østrig, og efterhaanden som jærnvaaben blev fabrikeret i større mængde, kom store folkevandringer igang. *Keltiske* folk trængte fra $c_4$800 BC frem i Gallien og fra $c_4$700 BC videre til England. Og $c_4$500 BC kom hele Tyskland under keltisk kontrol, det vil sige forbindelsen mellem Böhmen og Danmark afbrødes.

Omtrent samtidigt fandt en betydelig forværring af klimaet sted. Gennemsnitstemperaturen faldt, regnmængden tiltog, og begge dele under ét førte til, at alle de nordlige lande oplevede fattigdom og nød af hidtil ukendt omfang. Nøden blev overvundet ved en fuldstændig omlægning af alle livsvaner. Først tog man tidens ny opfindelser i brug: *hjulploven*, opfundet i Rhætien, d. v. s. omtrent det nuværende Bajern, og *jærnudvindingskunsten*.

Det viste sig hurtigt, at man ved hjælp af hjulploven kunde sætte udbyttet af jorden saa meget i vejret, at det rigeligt opvejede de tab, som hidrørte fra klimatforværringen og kolonirigets tab. Foregangsmænd her blev naturligvis høvdingene, som boede i storgaarde ved

landets helligdomme, og ved *vi*'erne kan man regne, at der allerede c_3500 BC opstod varige landsbyer.

For at naa det større udbytte maatte man ind paa *fællesdrift*, dels til trækning af den tunge hjulplov, dels en jordfordeling, som muliggjorde, at man stadig drev de samme agre. Prisen derfor, at man maatte opgive den fri selvstændighed, ønskede flertallet af befolkningen ikke at betale, dertil stred det altsammen for meget mod hævdvundne vaner.

Den anden opfindelse, *jærnudvindingen*, blev derfor i første omgang de modvilliges frelse. Med vaaben i haand kunde de fratage foregangsmændene deres merudbytte, det vil sige, alt gik i opløsning, og landet blev et let bytte for indtrængende erobrere.

Man kan regne, at *Skyther* fra Sydrusland trængte frem til disse egne c_3375 BC. De var beredne, fortrinlige bueskytter, og overlegne i hurtighed. Det maa have været en forholdsvis let opgave for dem at erobre landet, tvinge befolkningen til at blive boende, hvor den under erobringen boede, idet de samtidigt gennemtvang fællesdriften. Derved kom landsbyerne til at ligge som de gør, med større og mindre landsbyer ind mellem hinanden, saaledes som de dengang bestaaende bebyggelser gjorde det naturligt.

Til sig selv forlangte de store særmarker udlagt, *ornum*[1]), d. v. s. det der er taget ud af noget. Fra deres storgaarde overvaagede de fællesdriften i den ældre befolknings landsbyer, som særligt kan findes blandt de landsbyer, hvis navne ender paa *-vi, -inge*, senere omdøbte landsbyer paa *-løse, -lev* og *-by*. De skythiske storgaarde havde som regel navne, som endte paa *-heim*, senere afslebet til *-um*. Erobrernes sprog var arisk, ikke meget forskelligt, hverken fra det ældre *gutiske* sprog, eller fra de *keltiske* sprog i Vesteuropa, hvorfor Poseidônios i sin skildring af Kimbrertogtet 115 – 101 BC kaldte Nordboerne under ét for *Skyther* eller *Kelto-Skyther*[2]).

1) Om tidsfæstelsen af ornum se særligt Kongens Lyngby (1941),73—75.
2) Men naturligvis kom der ny ord ind med disse erobrere, herunder ordet *stor*, som afløste det ældre *magle* eller *mogle*, se sammesteds s. 21.

Erobrernes guder sammenfattedes senere under fællesbetegnelsen *Vaner;* det var i første linie sødskendeparret *Njord-Nerthus*, senere fordoblet i børnene *Freyr-Freya*, hvis navne egenlig blot betyder herren og herrinden eller fruen, altsaa rent personlige guder af samme art, som vi kender dem fra Middelhavslandene.

Hele denne omlægning af samfundet lykkedes. De ny dykningsmetoder var de gamle saa overlegne, at man dengang som i vore dage oplevede det i menneskehedens historie kun sjældent forekommende, at levnedsmiddelproduktionen steg mere end folketallet. Der blev levnedsmidler nok, baade til dem selv og til den ældre befolkning, saaledes at det takket være deres heste og jærnvaaben blev en nem sag for dem til gengæld for de afgifter de fik at overtage landets forsvar, og at genskabe en fast retsorden, paa ny at tilvejebringe den *markfred, vejfred* og *tingfred*, som er den nødvendige betingelse for, at der trygt kan leve mennesker og dyrke jorden, naar naturforholdene kræver, at jordens dyrkere maa leve spredt paa enligt liggende gaarde eller i forholdsvis smaa landsbyer.

Et af hovedstederne for den ny jærnudvinding blev *Vardeegnen*. Langs Vardeaas øvre løb var der rigelig forekomst af myremalm og egnens skove gav længe brændsel nok til malmenes omdannelse til smedejærn.

Det er et meget stort antal smeltepladser, som i de seneste aar er fremdraget paa begge sider af Vardeaa, hovedsagelig af Rasmus Mortensen[1]). Disse forekomster svarer til min tidligere paavisning af jærnudvinding paa Flensborgs bymark[2]). Den afløste en tidligere broncetilvirkning og opgaves $c_3$300 AD til fordel for jærnudvinding i Nørre- og Sønder-Smedeby, hvor der i grave fra denne tid er fundet jærnslagger. De svarer ogsaa til Rasmus Mortensens paavisning af jærnudvinding i

1) »Oldtidsjærn« i Fra Ribe amt VII,4(1931),667—698. VIII,1(1932),1—29 og 2(1933),235—255; jvnf. *H. S. Frydendahl:* »Oldtidsjærn i Ribe amt« (Grimstrup) i Fra Ribe amt VII,4(1931),699—714 samt *Søren Alkærsig* »Oldtidsjærn i kirkegaardsdigerne« i Fra Ribe amt VIII,2(1933),341—345,378—380 og 3(1934), 235—255.

2) Flensborg avis julenummer 1934.

Vejleegnen fra omtrent samme tid[1]), men her i de skovrige egne omkring Silkeborg fortsat ned til 1600-aarene, hvor det bedre og billige svenske jærn bragte al indenlandsk jærntilvirkning til ophør.

Et af disse fund, 7 smeltegruber c 350 m øst for *Søgaard* under *Donslund* i *Hejnsvig* sogn (c 1292 (c 1330) Hinghælswi) er samtidigt med en cirkulær bygning af broncealdertype. Lerskaar henfører tiden til $c_4$500 BC.

Grænsen nedad i tiden satte Rasmus Mortensen til $c_4$450 AD, men der er ingen grund til at tro, at jærntilvirkningen i Vardeegnen helt hørte op tidligere end i Vejleegnen. Der er den dag i dag, modsat forholdene ved Flensborg, ingen mangel paa myremalm. Jærnfremstillingen kan derimod være gaaet tilbage[2]) som følge af mangel paa brændsel. De tidligere skove var brugt saa hensynsløst, at skoven ikke længere fornyede sig, saa man først i vore dage ved tilplantning har kunnet fremelske ny skov i disse i over et aartusinde næsten skovløse egne, hvor spredte egekrat, heriblandt det store Grimstrup krat, og enkelte stednavne imidlertid tydeligt vidner om tidligere tiders større skovrigdom.

Til disse skovrige steder hørte *Varde*. Navnet skrives i den $c_2$1160 nedskrevne fortegnelse, *registrum regni Dacie*, over Danmarks enkelte sysler og lande, som $c_2$1170 og senere 1231 udvidedes med en række godsoplysninger, og som kendes fra en afskrift i Sorø fra c 1303, der noget misvisende har faaet navnet »kong Valdemars jordebog«: »*Vvarwithsüsæl* og paa omtrent samme maade, *Vuarwithsysel* i en 1182 optaget fortegnelse over repræsentanterne ved kongevalget nævnte aar, af hvilken en afskrift er indført i samme Sorøhaandskrift.

Efterleddet er her *with* »skov«, et ord som lever videre i vort »ved, træmasse«, og som findes i stednavne,

1) »Jydsk Jærn« og »Jærnudvindingen« i Vejle amts aarbøger 16(1920),73—108, henholdsvis 28(1932),84—99.

2) Det er sikkert dette forhold, som førte til at befolkningen her gav sig til at lave *jydepotter*. Der er muligvis ogsaa sammenhæng med den smedning af *hoteer* til export, som fandt sted c 1780 — c 1900 i Ansager sogn, særligt i *Kvie* (1406 Kyfæ).

som af sammensætningen *Tiswith* (1418), nu Tiset i Ningherred, kan ses at række tilbage til ihvertfald tidlig *skythisk* tid, og som maa gaa tilbage til *gutisk* tid, da ordet er det i keltisk hyppigst brugte ord for skov.

Forleddets betydning er ikke slet saa klar. I en redegørelse for stednavnene i Vardesyssel har *Marius Kristensen* i 1935 udtalt[1]), at det kunde være »ore, overdrev«, og denne tanke er nærmere udformet af *Niels Cl. Hansen* i 1936[2]); han henledte først opmærksomheden paa, at navnet i vederlovens text, nedskrevet 1182/83, gengives *Warwik* eller *Wartwik*, og i den latinske oversættelse fra c 1184 ved *Warwath*. I det sidste ord er efterleddet øjensynligt »vad, vadested«, og denne betydning maatte anses for den oprindelige, blandt andet fordi den kunde forklare det i Knytlingasaga § 18 brugte udtryk *a Vörva*, hvor *va* kunde gengive *vad*, og *vör*, norsk *var*, betegner en dæmning eller stenrække ved en landingsplads. Denne betydning lader sig saa daarligt forene med efterleddet *with* »skov«, at det ikke paa forhaand kan anses udelukket, at forleddet *var* er det velkendte ord *ore* »overdrev, udyrket mark«. I vestjysk maatte udtalen af dette ord blive *waar*, *et ore-wath* altsaa til *waar-wath*, *var-vad*, og man behøvede maaske endda ikke at regne med ordformen *ore* ved stednavnets dannelse, idet dette kunde være saa gammelt, at det direkte kunde udgaa fra ordet ore's ældre form **wara*.

Ordet *war-wath* maatte paa grund af den svage anden stavelse svækkes til *war-wæth*, *war-weth*, af hvilken form *war-with* kunde være en omtydning, og videre svækkes til *wareth*, *ward*, det sidste udtalt med 2stavelsestone, og derfor senere stavet *Varde*.

Rent lydligt kan der næppe indvendes noget afgørende mod denne udvikling. Men det kan der, naar man ser paa betydningen. Endelsen *with* er sikkert oprindeligere end endelsen *wath* og benævnelsen *warwath* kan uden vanskelighed opfattes som et forkortet

1) »Bebyggelsesnavne fra ældre tid« i Fra Ribe amt VIII,4(1935),579—596.
2) »Navnet Varde« i Fra Ribe amt IX,1(1936),11—17.

*war-*with-wath*, hvorimod en benævnelse *war-*wath-with* maa anses for mindre sandsynlig. Og endelig vil en afledning af ordet *ore* kun være naturlig, saafremt stedet kan vises at være opstaaet paa en ældre landsbys udmark. Det kan der imidlertid ikke i terræn- og bebyggelsesformerne findes blot det fjærneste holdepunkt for. I virkeligheden maa man lige omvendt sige, der er langt større sandsynlighed for, at navnet er fra selve den tid, hvor vadestedet blev det sted, hvorfra al forbindelse fra landet syd for Vardeaa til landet mellem Vardeaa og Skjernaa skete. Helt op til Nørholm ligger Vardeaa og dens enge nemlig som en terrænhindring af meget betydeligt omfang. Det samme gælder Skjernaa for adgangen nordfra. Længere inde i landet er aaerne enkelte steder noget lettere at passere, men for at naa ind til dem, skal man over milevide hede- eller skovstrækninger. Og det gjorde man ikke, dengang landet var ubeboet og uopdyrket.

Saa langt tilbage man kan følge menneskers færden i disse egne havde dette vanskeligt tilgængelige land, som paa grund af sin beliggenhed fik navnet *Horn*, det vil sige hjørnet, det vanskeligt tilgængelige hjørne, sin hovedforbindelse med omverdenen over Varde, hvortil veje førte fra vest, nordvest, nord og nordøst, saaledes som højrækkerne længere ude i landskabet tydeligt viser det. Og vadestedet synes fra de ældste tider at have ligget paa samme sted, hvor nu Varde bro fører over aaen — kun syd for aaen har vejen mod syd gaaet noget østligere end nu.

Ad den nordlige vej naaede man videre over Tarm til Skjern nord for Skjernaa, men aaovergangen var i tidlig tid kun passabel, naar isen bandt Skjernaa, eller sommeren var saa tør, at man kunde færdes i engene langs aaen.

Der er i Horn eller de nuværende N. V. og Ø. Horne herreder endnu ikke fundet spor af menneskers færden i disse egne under ældre stenalder. Dette beviser naturligvis ikke, at de ikke færdedes her, højst at de kun har været til stede i ringe antal, ti selve den omstæn-

dighed, at der er fundet en enkelt jættestue ved *Mejls* tæt nord for Varde[1]), og maaske en dyssegrav i Nørre Horne herred[2]), godtgør, at egnen har været beboet, før der gik **Qretani* over Vardeaa, idet et saa udpræget overklassefolk ikke vel kan tænkes at have slaaet sig ned her, uden at de kunde støtte sig til en allerede bestaaende ældre befolkning. Det samme gælder det næste herrefolk *Guti*, hvis enkeltgrave hyppigt er paavist. Sammen med de talrige høje, som flere steder viser os, hvor færdselslinierne gik i yngre stenalder og broncealder, godtgør de, at egnen har været ganske godt befolket gennem de nævnte to tidsaldre eller rundt regnet tiden $c_4 2500 - c_4 400$ BC.

Den jærntilvirkning, som her blev optaget i tidlig jærnalder, maa have medført, at disse egne hurtigere forvandt ulykkerne omkring 500 BC end de egne, hvor der ikke fandtes jærn. Der er saaledes ingen grund til at tro, at skov og vadested har skiftet navn under jærnalderen. Navnet maa have været ubrudt knyttet til stedet gennem hele enkeltgravsfolkets tid. Det synes at maatte være givet allerede i de ældste agerbrugeres tid, siden man i *Mejls* nord for Varde træffer den allerede omtalte jættestue. Og heraf følger da umiddelbart, at første led i ordet *var-with* ikke kan have haft betydningen »udmark« eller lignende. Heller ikke jærntilvirkningen kan have noget med navnet at gøre, naar al sandsynlighed taler for, at navnet rækker mere end tusinde aar længere tilbage i tiden.

Man spørger da uvilkaarligt, om navnet ikke oprindeligt har noget med en eller anden helligdom at gøre? En hovedhelligdom for landet paa den anden side aaen kunde ikke ligge noget bedre sted end op til det vadested, over hvilket forbindelsen med omverdenen skete. Her kom baade ny varer og ny tanker tidligst frem til egnen.

Det er let at vise, at der her har ligget en betydningsfuld helligdom fra tider længe forud for kristen-

1) I landsognet c 4 km nord for byen. Trap VII[4](1927),457.
2) Trap VII[4](1927),331.

dommen. Stednavne i omegnen tyder derpaa, og Vardes byplan godtgør dette med sikkerhed. Det er nemlig en af de mest besynderlige byplaner, man kan tænke sig; den synes at stride mod de mest elementære krav til færdsel og orientering.

Vestergade fører efter at have optaget *Nørregade* ind i Torvets nordside langs dettes østside. Nørregades forlængelse vest for Vestergade, *Grydegade*, fører ind til hovedindgangen til *S. Nikolaj* kirke under taarnet i vest. Kirkens kor ligger i Torvets vestside, kirken og Torvet altsaa mellem Grydegade og Vestergade. Det er saa naturligt og regulært som vel muligt.

Fra Torvet kan man imidlertid ikke komme til vadestedet paa nogen naturlig maade. Før i tiden maatte man *enten* ad en af de 2 smøger: *Mørkegang* (nu Raadhusstræde) og *Præsteslippe* (nu udvidet til Torvegade) ned til *Brogade*, som langs engene nord for Vardeaa førte til *Skovbogade* (nu Storegade), for hvis ende vadestedet laa, *eller* man maatte ad *Kræmmergade* søge ud til *Skovbogade*, som imidlertid naaedes dobbelt saa langt fra Brogades udmunding, som de nævnte smøger var lange. Og Kræmmergade kan ikke høre til de ældste færdselslinier, da den ikke gaar i direkte forlængelse af *Østergade*, hvis interesse i at opnaa forbindelse med Torvet ikke var mindre end Nørregades og Vestergades. Den gik oprindelig ad *Savkulen* og *Smedegade*.

Omvendt, kom man sydfra over vadestedet eller den senere Varde bro, saa fik man ad *Skovbogade* god forbindelse med *Østergade* og *Ringkøbing landevej*, men vilde man vest ud, saa maatte man, hvis man ikke huskede at dreje om ad Brogade og slipperne eller ad Kræmmergade, den lange omvej baglæns ad *Nørregade* til *Vestergade*. Utallige har begaaet denne fejl, og først ved anlægget 193 af den ny bro i forlængelse af Torvegade er der skabt en naturlig forbindelse fra Ribe-Esbjærgvejen syd for Vardeaa til vejene, som fra Varde fører ud til Vesterhavet i vest og nordvest.

Umiddelbart vest for Skovbogade laa tidligere en *S. Nikolaj* kirke. Dens navn er bevaret i *Nikolajgade*,

som fører over til Torvet, dog ikke direkte, men et stykke op ad Vestergade, og i *Nikolaj Kirkestræde* som fører op til Nørregade. Fra Nikolajgade fører *Smedegade* i en bue udenom kirken over til Skovbogade, og fra denne gade fører foruden Nikolaj Kirkestræde ogsaa *Spigerborggade* over til Nørregade.

Byplanen i den østlige del af byen er saaledes godt orienteret om den nedrevne S. Nikolaj eller *S. Nilaus* kirke, over hvis grund *Nygade* nu ad kortere vej end Smedegade forbinder Skovbogade med Nikolajgade, men nogen god forbindelse med S. Jakobi eller *S. Ieps (Ibs)* kan ikke siges at være tilvejebragt.

Man kan vende og dreje forholdene, som man vil, disse gadeføringer er saa ovenud besynderlige, at de ikke kan være forekommet ved naturlig udvikling af et bysamfund paa denne plads. Der kan, saavidt jeg kan se, kun gives en fornuftig forklaring, *Nørregade* og *Vestergade* maa have været til, før S. Nikolaj kirke opførtes. De maa oprindelig have ført til en hedensk helligdom, som en tid lang maa have existeret samtidigt med *S. Nikolaj,* og først senere er blevet afløst af *S. Jacobi,* og paa begge sider af denne have ført til *Brogade* langs engkanten, hvorfra træbroer har ført ud til anlægspladser for de skibe, som løb op ad aaen, og som naturligvis ikke kunde komme længere end til vadestedet, hvis oprindelige retning peger op mod *Torvet.*

Der er ikke noget urimeligt i en saadan antagelse. De ældste kirker i Slesvig og Ribe opførtes, mens det øvrige land var ramhedensk — det samme gælder de 3 første bispekirker fra 948 i Slesvig, Ribe og Aarhus, og den 4de i Odense fra 965. Den sidste opførtes til kongens broger *Odinkar* ($c_2940 - c_2 1005$), og maa være Vor Frue øst i byen ved den gamle overgang over Odense aa. Den blev skærmet af *Borg,* som blev lagt lige syd for aaen lige overfor *Flakhaven,* øjensynligt for at holde øje med den hedenske gudsdyrkelse i det gamle *Odins-vi,* som først kan være afløst af *S. Albani* i begyndelsen af Knud den stores tid, rimeligvis c 1018. Under Odinkars ledelse opførtes den første kirke paa

Sjælland i *Roskilde* op til den derværende kongsgaard, ikke ved landstinget i Ringsted, og i Skaane op til kongsgaarden i *Dalby,* ikke til landstinget i Arnedal ved *Lund.* Rester af den ældste kirke i Lund *S. Maria minor* er udgravet, og maa henføres til tiden kort efter, og er ihvertfald adskilligt ældre end den hedenske lunds benyttelse til *S. Laurentius* domkirken, hvilket tidligst kan være sket c 1027.

Paa tilsvarende maade maa den ældste kirke i Varde, *S. Nikolaj* regnes opført c 948, hvorimod den hedenske helligdom først kan regnes nedlagt og erstattet af *S. Jakobi* paa Knud den stores tid, maaske c 1018, maaske først et tiaar senere, da man flyttede kronens og kirkens trælle ud i torper, saaledes som man ogsaa kan se, at det er sket i Vardeegnen, idet de to vigtige kirkebyer *Torstrup* og *Tirstrup* nordøst for byen i det gamle jærnudvindingsomraade maa regnes opstaaet c 1028, og efter deres navne at dømme paa jord, som oprindelig var henlagt til de to guder Tor og Tir.

En yderligere støtte for henføringen af S. Nikolaj til c 948 har man i gadenavnet *Spigerborggade,* som fra Nørregade førte ned til denne kirke. Det tyder paa, at der her tidligere har ligget en borg, som har skærmet kirken, ligesom Borg i Odense, kongsgaardene i Roskilde og i Dalby.

Akkurat det samme forhold træffer man i Jylland en hel masse andre steder, som ender paa *-borg.* Kun ved 2 af dem, *Flensborg* og *Aalborg* opstod egentlige byer, saa for resten[1]) har der kun kunnet findes en rimelig forklaring: at de har deres navn efter borge anlagt til beskyttelse af de kirker, som opførtes c 948 efter oprettelsen af de 3 jyske bispesæder. Særlig vigtig i denne forbindelse er *Lønborg* (c 1291 (c 1330) Linburg) i N. Horne herred paa bakkerne ovenfor Skjernaas udløb i Ringkøbing fjord. Her havde baade bispen og kongen gaard, saa det er kun stedets vanskelige be-

1) Disse *-borg*navne er opført »Korsør og Skælskør« (1942),8—9. Forholdet svarer til, at man op til Malt kirke har *Bavnborg,* op til Folding kirke *Honborg* o. s. v.

sejling og ringe opland, som har bevirket, at her ikke opstod en by. Skal denne kirke og borg henføres til c 948, saa er det givet, at der ogsaa maa have været anlagt kirke og borg ved Varde, da man fra Ribe ikke kunde komme til Lønborg uden at passere det gamle vadested ved Varde.

Navnet *Spigerborg* maa betegne en træborg, hvis tømmer var samlet med spiger istedetfor at være sammenlaftet[1]). Det passer godt med den gamle jærnudvinding i Vardeegnen, med existensen af en *Smedegade* omkring S. Nikolaj kirke, en *Grydegade* ved S. Jacobi og et *Grydevad* lige udenfor byens vestgrænse. Ogsaa borgens sted stemmer godt med den antagne spænding mellem det hedenske parti og kronens ønsker, ti da spændingen var forbi, saa flyttedes borgen, som derefter fik navnet *Vardehus*, ned til aaen, hvor *Kongsgaardsjorden* eller *Gaardsjorden* endnu minder om borgens beliggenhed. Og den ældre borgs plads mellem Smedegade og Nørregade forklarer fuldt tilfredsstillende, at forbindelsen fra Skovbogade, nu Storegade, til den vestlige del af byen ikke blev god. Borggrunden har henligget urørt med det gamle navn og er først blevet bebygget, da man antagelig c 1300 tillod bebyggelse langs randgaderne samt anlagde Spigerborggade hen over den.

Og samtidigt forklarer denne dobbelthed i det ældste Varde de besynderligheder, dens byplan endnu bærer vidne om. For helt ud at forstaa dette, er det nødvendigt at klargøre sig forskellen mellem landsby og by. Landsbyens form og anlæg er præget af fællesdriften. Den enkelte gaard med tilhørende toft maa regnes som privatejendom, men »gaden« var fællesjord og næsten urørlig, uanset hvordan gaardene anbragtes paa de enkelte tofter. Nørregade og Vestergade maa høre til den ældste landsby, hvis helligdom har ligget, hvor S. *Jakobi* nu ligger, og Torvet indtager en del af den gamle helligdoms plads.

1) Se Korsør og Skælskør (1942),18—19, hvor de øvrige stednavne, i hvilke ordet *spiger* kan regnes at indgaa, er gennemgaaet, herunder *Spikeborg* eller *Spegerborg* ved Skælskør, som dér er henført til c. 990.

Til helligdommen er man fra vadestedet kommet først skraat over engen, senere langs engkanten, hvorfra træbroer førte ud til skibenes anlægspladser. Mellem aaen og Brogade laa beddinger og vareskure, og paa det faste land bag Brogade var der boliger. Viets forstander eller gode har boet mellem de 2 slipper *Mørkegade* og *Provsteslippen*, hvor senere præstegaarden laa, og nu Hotel Varde. En tredie, som blot hed *Slippen*, nu Fiskergade, viser, at denne bryggebebyggelse strakte sig helt hen til vadestedet. *Slippen* har oprindelig ført ned til aaen, og ikke som nu drejet om til Storegade. Formen af denne bebyggelse, den ældste bytype her i Norden, kan endnu ses i Sigtuna og Bergen, og kan tydeligt spores i byer som Flensborg og Horsens.

Hovedforskellen paa landsby og by ligger i handelen, og lægges hovedvægten paa den, har der naturligvis existeret byer her i landet, saa længe der overhovedet har boet mennesker i blot nogenlunde antal. Men i tidlig tid laa handelen i haanden paa høvdingene, og det varede meget længe, inden forholdene blev saadan, at mennesker fortrinsvis levede af handel eller haandværk alene.

Man er her nødt til at sige fortrinsvis, ti i middelalderens byer træffer man her i landet ikke den skarpe adskillelse, som man møder i sydligere lande. Købmændene maatte for at kunne existere ogsaa selv drive noget landbrug, ligesom haandværkerne maatte have kaalhaver og adgang til skove og græsarealer, hvor man kunde faa brænde fra og holde køer gaaende. Det er derfor, at det har været saa vanskeligt for byhistorikerne at opstille regler for forskellen mellem landsby og by i middelalder. Alt det, som er peget paa af forskelle i retslig, kirkelig eller forsvarsmæssig henseende, passer godt nok nogle steder, men man kan altid paavise byer, hvor det anførte ikke gælder, uden at man alligevel er i tvivl om, at talen er om en by, og ikke en landsby. Det afgørende er overalt udstykningen. Hovedbetingelsen for at drive købmandsskab var, at købmanden i givet fald kunde stille sikkerhed for

leverede varer i sin ejendom. Betingelsen herfor var imidlertid, at den var udløst af fællesskabet. Ejendomsforholdet til grunden maatte ordnes saaledes, at grunden kunde sættes i pant og i givet fald overgaa til panthaveren. Dette stred i den grad mod den retsorden, som havde udviklet sig af landsbyfællesskabet, efter hvilken den enkelte kun havde brugsret til jorden, mens den egenlige ejendomsret laa hos slægten, at handel ikke kunde drives af købmænd, før dette forhold ændredes.

Dette lod sig i begyndelsen kun gøre med jord i kongens eje. Derfor ligger alle de ældste byer paa kongelig grund, saaledes ogsaa Varde. Og det var *kirken*, som her viste vej. Det var den, som forestod udstykningen af jorden, lærte befolkningen, hvad privatejendomsret og panteret til jord var.

Kun 2 byer lader sig paavise fra tiden før kristendommens indførsel. *Ribe*, anlagt paa en ø i Ribe aa øjensynligt af frisiske købmænd, men snart efter gaaet over i dansk eje, senest 741, hvor hele Nordfrisland kom i dansk besiddelse, samtidigt med at *Gorm I* ($c_2695-764$) ægtede den frisiske kong Radbods datter Odbilda, og *Slesvig*, anlagt 804 af Gorms og Odbildas yngste søn *Godfred* ($c_2746-810$) for at lede handelen fra Elben til Trave denne vej, da Karl den stores Saxerkampe havde gjort den gamle vej ufarbar. Dette anlæg lykkedes først, da Godfred 808 flyttede købmændene fra *Rerik* til byen.

Og ogsaa her viste kirkens betydning sig, idet købmændene begge steder ønskede kirke anlagt. Kong Haarek j tillod i 827 *Ansgar* at præke i Hedeby-Sliasvik, og 850 fik han lov at anlægge kirker i Hedeby og Ribe. Men de rettigheder, købmændene havde opnaaet i disse byer, kunde ikke udstrækkes til andre pladser, og var derfor utilstrækkelige til fuld udnyttelse af de markedsmuligheder, de nordiske lande frembød. Den tyske kejsers angreb paa Danmark i 934, hvor kong *Gnupa* ($c_2882-c\,934$) blev tvunget til at lade sig døbe, søgte at raade bod herpaa. Den første virkning blev, at

Gnupa mistede tronen, men da kejseren beholdt byen, og *Gorm ij* ($c_2$894 – c 940) ved anlæget af Danevirke, saa det blev ham, der tog told af varerne paa vejen fra Hollingsted til Sli, havde afbødet det væsenlige af den gevinst, dette var for kejseren, saa rettedes 947 et nyt togt mod Danmark, hvor Gorm ij's søn og efterfølger *Harald* ($c_2$924 – 986) sammen med dronning *Gunhild* og sønnen *Sven* (c 967 – 1014) maatte lade sig døbe og tillade oprettelsen af bispesæder i *Slesvig*, *Ribe* og *Aarhus*.

Oprettelsen af disse bispedømmer betød ikke alene kristendommens fremtrængen i Jylland, men ogsaa at der opstod *byer* paa egnede pladser, og paa en hel del mindre egnede pladser, hvorfra de senere maatte flyttes. I første omgang maatte kirkens folk tage jorden, hvor venligtsindede høvdinge tillod det. Det er paa denne baggrund, at opførelsen af *S. Nikolaj* i Varde og *Spigerborg* maa ses.

Disse anlæg medførte naturligvis, at der udstykkedes grunde langs Brogade, og da pladsen her hurtigt var optaget videre op langs Skovbogade og maaske videre langs begge sider af Kræmmergade helt op til S. Nikolaj. Dette medførte, at den østlige del af Varde havde faaet sine hovedtræk fastlagt, dengang den c 1018 eller c 1028 blev slaaet sammen med landsbyen i vest omkring den gamle helligdom og op til Vester- og Nørregade, saaledes at en organisk forbindelse ikke længere lod sig tilvejebringe. Man maatte nøjes med paa den gamle helligdoms plads at opføre *S. Jakobi kirke*, at lade hovedforbindelsen østfra gaa ad Savkulen og Smedegade og at flytte borgen ned til aaen ved den vestlige ende af Brogade. Den fik her til adskillelse fra den ældre borg navnet *Vardehus*, og kunde fra dette sted bedre overvaage handelen paa bryggerne langs aaen. Det samme gjaldt præsten ved S. Jakobi, eftersom han fik den gamle vigodes bolig mellem slipperne fra Torvet ned til Brogade.

Det er ingenlunde sjældent, at kirker direkte fortsætter hedenske vi'er. Det er den maade, man natur-

ligst bringer den gamle tilstand til at ophøre, og mange steder kan det tydeligt paavises. Et andet spørgsmaal er saa, hvor gammel den hedenske helligdom var. I de fleste tilfælde kan den ikke være ældre end den landsby den ligger i, det vil sige ikke være ældre end tiden $c_4500 - c_3375$ BC, men i enkelte tilfælde viser særlige forhold, at helligdommen eller viet maa være af langt ældre oprindelse.

I bogen om Kongens Lyngby er der givet gode grunde for, at Lyngby kirke fortsætter en helligdom fra de ældste agerbrugeres tid, og at denne har været indviet til aaringsgudinden *Ludkona*, d. v. s. »den laadne kone«, hvor ordet laadden maa tages i dets gamle betydning som vækstgivende eller frugtbarhedsgivende. Hun er velkendt fra Sverige, og hendes navn synes at ligge bag det *Lugna*, som omtydedes til forleddet *Lyng-*. Denne helligdom maa være fra tiden $c_43000 - c_42800$ BC. I Varde maa forholdet være et lignende, kun kan de ældste agerbrugere ikke her regnes at have sat over Vardeaa før c_42500 BC. Det næste spørgsmaal er da, kan man sige noget om, hvem der dyrkedes i denne helligdom. Svaret maa være et ja, det synes ikke at kunne være nogen anden end den gudinde *Vaar* eller *Var*, som omtales i *Gylfaginning*. Denne meget lærde beretning om den nordiske gudelære kendes fra det skrift, *Snorre Sturlason* (1179 – 1241) forfattede c 1221 om den nordiske skjaldelære. Den staar forrest i dette skrift og regnes almindelig forfattet af Snorre, hovedsagelig paa grundlag af eddakvadene Völuspa, Grimnismal og Vafthrudnismal. Dette kan ikke være rigtigt; Snorre kan umuligt have forfattet den. Han kan blot have anbragt den foran Skaldskaparmal og Hattatal. Den maa sammen med eddakvadene være bragt til Island c 1217 af *Styrmi frodi* ($c_21172 - 1245$) og maa være forfattet c_21160 af Orkneyingen *Eirik Oddsson* ($c_21115 - c_21180$), som havde rejst gennem alle Europas lande og der indsuget den meget omfattende teologiske og litterære viden, som var nødvendig for at forfatte en beretning som denne.

Det er naturligvis muligt, at Snorre kan have rettet paa stilen, gjort visse tilføjelser. Saaledes synes det i § 34 i svaret paa spørgsmaalet om, hvem Asynjerne var, at være tilføjet 2 navne til et oprindeligt antal af 12. Helt sikkert er dette dog ikke, ti gaar man de 14 navne igennem, vil man se, at kun nr. 1, Odins hustru *Frigg*, kan henføres til Aserne, og at kun nr. 6 *Freyja*, som kaldes den ypperste ved siden af Frigg og Vanadis, til Vanerne. De resterende 12 maa saaledes henføres til Jætterne. Blandt dem kan særligt bemærkes nr. 4 *Gefjon*, for hvem den ældste af de af agerbrugerne paa Sjælland oprettede helligdomme indviedes $c_4$3000 BC, en helligdom, hvis navn endnu er bevaret i sognenavnet Gentofte, ligesom hendes navn træffes i andre stednavne. Det er altsaa muligt, at tallet paa samtlige gudinder oprindeligt var 14, men den omstændighed, at der ikke nævnes flere af Aserne og Vanerne tyder dog paa, at det samlede tal oprindeligt var 12, og dette bestyrkes ved, at nr. 2 *Saaga* »seersken« og nr. 1 *Syn* temmelig sikkert er samme gudinde, ligesom det ikke synes muligt at gøre forskel paa nr. 9 *Vaar* (Vár) og nr. 10 *Var* (Vǫr), om hvem det hedder[1]):

Den 9. er *Vaar*, hun hører paa folks eder og de aftaler, som mænd og kvinder indgaar med hinanden; derfor hedder de sager *varar*. Hun straffer dem, der svigter deres ord.
Den 10. er *Var*, hun er vis og spørger gærne, saa at intet kan holdes skjult for hende. Det er en talemaade, at en kvinde bliver det *var*, som hun faar at vide.

Af disse udsagn synes det sidste blot at bero paa nedskriverens kendskab til et ord *var* (vǫr) forskelligt fra de *várar* (flertal), som omtales under det første, hvorimod det første ikke alene kan forklares paa denne maade, men maa bero paa gammel overlevering.

Det ligger følgelig snublende nær at regne dette navn bevaret i bynavnet *Varde* som navnet paa den aaringsgudinde, der tidligst dyrkedes i den derværende helligdom. Sikker viden herom gik tabt i tidlig kristen tid,

1) Finnur Jonssons oversættelse (1902),41 og haandudgave (1909),35—36.

fordi ordet kan forvexles med mange andre omtrent enslydende ord. I det sidste forhold maa man yderligere se grunden til, at vor tids stednavneforskning ikke har antydet denne mulighed. Den er af tidligere tiders paa de mest tilfældige ligheder byggede tolkningsforslag med rette blevet kritisk indstillet overfor tolkninger, som kun bygger paa lydlighed.

Her er forholdet imidlertid et andet; der er i det foregaaende ført bevis for, at der i Varde har ligget en hedensk helligdom, og da der ikke er fjærneste grund til at tro, at et navneskifte har fundet sted siden denne helligdoms anlæg, saa taler sandsynligheden for, at det er denne gudindes navn, som indgaar saavel i helligdommens navn *Vaar-*vi* eller *Var-*vi* som i navnet paa den tilstødende skov *Var-vith*, vadestedet *Var-vad* og den efter c 948 opstaaede by *Var-vik*, hvor sidste led indeholder det latinske ord *vicus* »by, købmandsplads«, som ogsaa indgaar i det nordiske ord *viking*.

Denne opfattelse bestyrkes af den forklaring, en af egnens folk, den i Jærne præstegaard lige udenfor Esbjærg fødte præst i Varde S. Jakobi fra 1632: *Jørgen Pallesen Jærne* (c 1602 – 1653) meddelte om navnets betydning i indberetning af 1638[1]) til Ole Worm (1588 – 1654):

> Waare by, olim Varwiig, hoffueden for Varsyssell, hvor aff sysselen haffuer sitt naffn, ehr en aff de eldste byer her i Jutland, kaldet Waare, formedelst der holtis varetegt og landtwern imod feindtlich intent oc indfald; kaldet Vaarwiig formedelst Vaard aae.

Ses bort fra den lige til vor tid almindelige sammenblanding af *vik* »by« med *vig* »bugt i fjord eller langs aa«, saa ligger denne forklaring saa nær den ovenfor antydede som overhovedet mulig, naar man først har glemt, at *Vaar, Var* oprindelig var navnet paa en gudinde.

Man kan følgelig nu regne med hendes existens, lige saa sikkert som man kan med de øvrige guder, hvis

1) Udgivet af *Oluf Nielsen* i Danske Samlinger II,4(1874—76),1—125.

navne indgaar i stednavne. Der er derved banet vej for en mere naturlig forklaring af en række af de stednavne, i hvilke forleddet er *Vaar-* eller *Var-* end de hidtil givne, hvad der her ikke skal gaas nærmere ind paa, og man kan videre hævde, at hun, efterhaanden som tiden gik, trængtes tilbage for de ny indvandrede folks guder, akkurat som tilfældet var med *Gefjon* i Gentofte, med den antagne *Ludkona* i Lyngby, med *Njord* i Nærum og mange andre.

Ved kristendommens antagelse maa man regne, at Danernes stammegud *Tor* sad i højsædet i samtlige danske vier, maaske et par enkelte undtagelser fraregnet, saaledes som det vides, at han gjorde det i *Upsala*, hvor *Odin* og *Freyr* sad ved hans side, og i *Hlade* ved Nidaros, hvor *Thorgerd Hölgabrud* og *Irpa* sad ved hans side. I begge tilfælde maa bisidderne betragtes som repræsentanter for de befolkningsklasser, som var overvundet af, og mere eller mindre fuldstændig smeltet sammen med Danerne. *Odin* for *Eruler*, som erobrede landet c_3180 AD og c_3100 aar senere blev fordrevet af *Danerne*, og for *Hadbarder*, som erobrede landet c 452 og c_2490 blev fordrevet af *Danerne* fra øerne og c_2530 tillige fra Sinland og Angel, *Freyr* for *Skytherne*, *Thorgerd Hölgabrud* og *Irpa* for Jætterne, den sidste maaske særligt for de mod nord fordrevne senere »Finnoi«, som lever videre i vore dages Lapper.

I bogen om Kongens Lyngby er det gjort sandsynligt, at Lugna-*vi'et i samme tidsrum i højsædet havde *Tor* med *Njord* og *Gefjon* ved sin side. Paa samme maade maa viet i Varde regnes at have haft *Tor* i højsædet med *Tir* for enkeltgravsfolkets *Guti's* efterkommere Goterne og *Var* for de ældste agerbrugere, idet man nordøst for Varde ovre i jærnudvindingsegnen som allerede nævnt træffer torperne *Thorstrup* (c 1291 (c 1330) Thorsthorp) og *Tistrup* (c 1291 (c 1330) Tiistorp), som maa være opstaaet c 1028, og som, da de blev kirkebyer, sikkert er opstaaet paa jord, hvis indtægter før har været henlagt til de 2 guder, hvis navne udgør for-

leddet i de 2 anførte torpnavne[1]), og som naturligt kan regnes optaget i vi'et under den sammensmeltning af de forskellige befolkninger her i landet, som fandt sted c_3535 under de *danske* konger *Hroar* og *Hrolf krake*, kort efter at Hadbarderne c_2530 fuldstændigt var fordrevet fra Sønderjylland, og c 534 havde vundet ny bopladser i Thüringen, saa man ikke længere behøvede at frygte for, at de vilde vende tilbage for at genvinde den tabte magt.

Alt dette passer saa godt sammen med, hvad der er fundet andre steder her i landet, at man ikke længere kan drage i tvivl, at den jærnudvinding, som paabegyndtes langs Vardeaa i begyndelsen af jærnalderen, har gjort Varde til et vigtigt sted. Bønderne i nord og nordøst leverede brændsel til denne jærnudvinding, og det færdige produkt leverede de i Varde, hvor disse bønder kaldtes Skovboer, i modsætning til Hedeboerne mod nordvest og vest, hvad man kan slutte af det gamle navn paa nuværende Storegade. Der er nemlig intet i de nuværende vækstforhold, som gør det naturligt, at den før i tiden hed *Skovbogade*.

De store kirkebyer paa *-um* i omegnen, som *S.Vium* (c 1291 (c 1330) Wijm) og *Oddum* i Nørrehorne herred, *Lydium* (c 1291 (c 1330) Liodium) og *Billum* (c 1291 (c 1330) Billium, 1324 Bælium) i Vesterherred samt *Brøndum* (1289 Brunum) og *Sneum* (1292 Snethum) i Skadst herred, viser, at egnen betød noget i skythisk tid, og denne betydning kunde ikke mindskes, dengang der satte ufredstider ind i de omliggende lande. Endnu kan kun faa enkeltheder meddeles om disse tiders kampe, men nævnes kan dog i denne forbindelse *Kimbrernes* opbrud, hvis sejrrige togt indenfor romersk synskreds

1) Paa tilsvarende maade vidner *Frøstrup* (1663 Frøstrup bye) i Lunde (c 1291, (c 1330)) sogn om, at Freyr har været dyrket i *Lunde*. Det maa han ogsaa have været i Horne (c 1291 Hornæ, c 1291, (c 1339) Hoorn) sogn, hvor sognenavnet sikkert er en forkortelse af det i sognet liggende *Hornelund* ogsaa have været i Horne (c 1291 Hornæ, c 1291, (c 1330) Hoorn) sogn, hvor man yderligere træffer en Fruerlund (1688 Fruerlundbye). Ogsaa i *Ølgod* (1203 Ølguth) har der været helligdom; det fremgaar baade af selve navnet og af, at man her træffer en *Vognslund* (1638) og en *Torlund* (1610 Thuorlund) samt Østerherreds tingsted.

varede fra 115 BC til deres næsten fuldstændige undergang i Norditalien 101 BC. Om de er vandret over Vardeegnen vides ikke, men sandsynligt, da *Ambrerne* fra Slesvigs vestkyst sluttede sig til dem, og ihvertfald maa de derfra have forsøgt at skaffe sig det jærn, som det paa nogen maade var muligt for dem at faa fat i.

4 AD naaede de romerske hære frem til Elben, aaret efter maa de paa Trave have bygget den flaade, hvormed de 5 AD omsejlede den jyske halvø og modtog gaver fra *Kimbrer*, som beboede de senere sysler *Himmer-* og *Vend*-syssel, og fra *Charuder*, som beboede de senere sysler *Har-* og *Løver*-syssel samt fra *Semnerne* ved Elbmundingen.

En direkte virkning af dette togt var, at de 6 nordjyske stammer, *Kimbroi*, *Eudoses* i Thy, *Kobandoi* i Han og paa Mors, *Sabalingoi* i Salling, *Chaloi* i Ommer- og Aabosyssel og *Charudes* sluttede sig sammen i et stammeforbund med tingsted paa *Viberg*, hvor senere byen *Viborg* opstod[1]). Det skete vistnok under ledelse af *Eudoses*, da man ellers vanskeligt kan forklare, hvorfor halvøens ældre navn, den kimbriske halvø, gik over til at faa navne efter *Jyderne* og hedde den jyske halvø eller blot Jylland.

Dette stammeforbund sluttede sig med *Sigulones* i *Sinland*, som strakte sig fra Skjernaa-Vejlefjord i nord til Søholm aa - Aabenraa fjord i syd, og *Angeiloi* i det gamle *Angel*, som strakte sig fra sidstnævnte grænse til Danevirkelinien, til det sveviske rige, som *Marbod* havde stiftet c 2 BC. Virkningen heraf blev, at *Armin*, derved dækket bagud, 9 AD kunde bringe Romernes magt hinsides Rinen til ophør. Det er fra denne tid, at Tacitus bekndte skildring af Nerthusdyrkelsen paa en ø i oceanet stammer. Den er rimeligvis kommet til Romernes kendskab fra selveste kong Marbod, som fra 18 AD til sin død 36 AD levede i et meget frit fangenskab i Verona, efter at sejrherren fra 9 AD *Armin* og han var kommet i strid, og derved havde befriet Romerne for den fare, et enigt Germanien var. Marbods

1) Se herom nærmere »Aabenraa« og »Herredsinddelingen i Danmark« (1937).

rige opløstes derefter hurtigt igen i de stammeområder, det var sammensat af.

Sinland, hvori Varde laa, var saa stort et område, at det sikkert har været delt i tredinger. Der mangler positiv efterretning herom, men vejlinier, bebyggelsesforhold og egnens senere historie taler meget stærkt for, at Varde gennem hele tidsrummet var midtpunkt i den nordvestlige treding.

En virkning af forbundet med Marbod var sikkert, at der skete en jævn indsivning af germansktalende folk i Jylland, hvad flere forhold tyder paa, som dog ikke her nærmere skal omtales, da det pres, som Romerne øvede paa Germaniens syd- og vestgrænse i og for sig er forklaring nok, og sporene altid maa være usikre, saa længe der ikke er tale om ændring af de politiske forhold. Men ogsaa nordfra skete der pres mod syd. I bogen om Aabenraa er der givet gode grunde for, at *Daner* og *Eruler* brød op fra Sortehavsegnene, dengang Goterne rykkede ned. Erulerne kan regnes $c_3$180 AD at have erobret de senere danske lande, og $c_3$280 AD at være fordrevet af Danerne, som i mellemtiden havde opholdt sig i Svealandene. De sprængte Erulerne i 2 grupper, en der over den svenske Kattegatskyst tog det sydlige Norge i besiddelse, og en anden som naaede frem til Kanalkysten, hvor de efter længere tids plyndringer skabte Frankerriget.

Senere fulgte Hunnernes fremstød. De overskred Volga 375 AD og drev Goterne foran sig mod vest. 451 blev Hunnernes fremrykning standset i det store folkeslag paa de katalauniske marker, hvor de fleste germanske stammer deltog. I kampen maa Langbardernes konge *Skef* regnes at være faldet, og hans søn *Skjold* førte da hæren mod Danmark, hvor kong *Hermod* samlede Jyder og Sjællændere til fælles modstand. Hermod blev besejret, og flygtede til Norge med sønnen *Halvdan*, mens hans kone blev taget til ægte af Skjold.

For at sikre erobringen gennemførte Skjold en række foranstaltninger, som fik en meget stor betydning for Danmark, idet de blev bevaret af hans efterfølgere. Det

første var henlæggelsen af et stort gods til *konunglev*, hvis indtægter udelt stod til den regerende konges raadighed, hvorved kongemagten fik en betydelig styrke, det andet var, at det jordegods, han uddelte til sine mænd, synes at være uddelt i form af len, hvoraf nogle maaske var tænkt som arvelige, nemlig de nuværende landsbyer, hvis navne er sammensat af et personnavn plus *lev*, mens andre nærmest maa opfattes som embedslen, saaledes *Ting-lev* til opretholdelsen af fællestinget for Sinland og Angel, det ældste Urneting, de talrige *Frøs-lev* og *Als-lev* til opretholdelse af helligdomme for Freyr eller andre guder.

Et saadant *Als-lev* (c 1291 (c 1330) Alsløff) oprettedes lige udenfor Varde, paa den anden side aaen, omtrent midtvejs mellem vadestedet og byens landingsplads i *Hjerting* (1291 Hirting, 1378 Hyrtyngh), naar aaen var islagt eller skibene for store til at gaa op ad aaen. Dette Alslev er saaledes et nyt vidnesbyrd om den betydning man tillagde helligdommen i Varde som midtpunkt i et stort landomraade og som exportsted for jærn.

Det lykkedes ikke Skjolds søn og efterfølger *Snio* kaldet *Frode* at bevare magten for Hadbarderne »de kampberedte Barder«. Halvbroderen *Halvdan* fordrev ham c_2490 til Angel og hans søn *Ingjald* blev c_2530 videre fordrevet derfra af Halvdans søn *Hroar* og sønnesøn *Hrolf krake*, saaledes som allerede nævnt. Og under dem fandt saa den folkeudsoning sted, som førte til, at de forskellige befolkningsdeles sprog og tro gik op i en højere enhed: »dansk tunge« og 3 guder i alle vierne. Altsaa paa en til forholdene heroppe svarende vis nøjagtigt det samme, som tidligere skete i oldtidens store kulturlande, sidst i Rom, hvor der var templer for alle undertvungne folks guder.

Denne mærkelige, med stor forstaaelse for de forskellige befolkningsdeles trosbehov gennemførte, sammensmeltning, hvor de gamle hornede og trehovedede guder, som man ser afbildet paa sølvkarret fra Gundestrup og paa guldhornene fra Møgeltønder, veg pladsen for guder i ren menneskeskikkelse, kom til at berede jord-

bunden saa godt for den kristne lære, at denne gennemførtes med en lethed, som forbavser, naar man ser den modstand, der har været vist i andre lande.

Letheden det skete med skyldes baade, at en stor del af de ældre forestillinger i virkeligheden var indarbejdet i den ny lære, hvorved brodden var taget af en mængde ramhedenske forestillinger, og at tanken om istedetfor en gud at paakalde en anden gud ikke længere indeholdt noget for den religiøse følelse stødende.

Og saa gik det altsaa som foran skildret. Da kristendommen indførtes under pres sydfra, opførtes c 948 *S. Nikolaj* kirke og til dens beskyttelse borgen *Spigerborg*, som der antagelig ikke har været gjort anden brug af, end at dens blotte existens sikrede de ejendomsrettigheder, handelens mænd ønskede til de grunde, som blev udstykket mellem denne kirke og aaen, idet alle, der fortsat ønskede at dyrke *Tor*, *Tir* eller *Var* fortsat kunde gøre det i det gamle vi. Og da tiden under *Knud den store* ($c_2$992 – 1035) endelig var inde til fuld overgang til den kristne tro, ja saa blev viet omdannet til den ældste *S. Jakobi kirke*, og borgen flyttet ned til aaen, d. v. s. til et sted mellem denne kirke og aaen i den østlige ende af *Kongsgaardsjorden*.

Længe varede det ikke, før den ny lære ikke kunde nøjes med, at der i Jylland kun sad bisper i Slesvig og Ribe. Ved bisp *Val*'s død c 1060 besluttede man at dele bispesædet i Ribe i de 4 bispesæder, som har holdt sig til vore dage, *Ribe*, *Aarhus*, hvor det ældre bispesæde var gaaet ind c 988, *Viberg*, senere kaldet *Viborg* og *Vestervig*, senere flyttet til *Børglum* og efter reformationen til *Aalborg*.

Ved samme lejlighed maa de gamle stammeomraader være delt, saaledes at der overalt kom noget af omraadet til hver sit stift. Det kom ingen nævneværdig rolle til at spille for Vardes vedkommende. *Varwith syssel* kom stort set til at omfatte den gamle Varde treding; kun de dele af denne, som laa syd for Kongeaaen fraskiltes og henlagdes til Barwith syssel, som og-

saa kom til at omfatte dele af Slesvig stift, nemlig de dele af den oprindelige nordøstlige treding, som laa syd for Kongeaa-Koldingfjord, mens resten nord herfor udskiltes som Almund syssel.

Varde syssel forblev under Ribe stift og organiseredes som et provsti, som 1306 fik tillagt Jærne sogn og som 1455 ophøjedes til prælatur for domkapitlets dekan, (bekræftet af paven $^{13}/_{5}$ 1462). Ifølge den i Sorø c 1303 udførte afskrift af herredsfortegnelsen fra c 1160 og Ribefortegnelsen over stiftets kirker fra c 1291, omskrevet c 1330, omfattede provstiet:

Hornsheret	c 1296 delt i V.Ø. og N.Horne herreder.....	ialt 28 sogne
Skazstatheret	.....	» 16 »
Moltæheret	før c 1291 delt i Gørding og Malt herreder	» 16 »

Rent tilfældigt kender vi navnet paa kongens *bryde* i Varde c_2 1107. Han hed *Eskil Ebbesen,* var medlem af vederloven, og er nævnt, fordi han blev saaret af en hirdfælle, som derfor var hjemfalden til døden, men efter ansete mænds raad istedetfor bødede for drabet med en pengebøde. Hans navn er bevaret i de optegnelser, *Knud vj* (1163–1202) lod optage for at kunne genoprette vederloven. Den blev dog ikke genoprettet helt som den var i »Gamle Knuds dage«, det vil sige, da Knud ved hjemsendelsen af vikingehæren i 1018 oprettede sin private hird *vederloven.* Istedetfor de gamle betegnelser »haard god thegn« og »haard god dreng« indførtes de europæisk anvendte udtryk *miles* »ridder« og *armiger* »væbner«, og efter europæisk skik fik han de ny riddere og væbnere til at anlægge adelige slægtsvaaben.

Det kongelige segl blev forbedret, og i løbet af det næste slægtled fulgte byer og herreder efter. Aftryk af de ældste segl er kun bevaret i ganske forsvindende antal, men af senere segl kan jævnligt sluttes tilbage til segl fra denne tid. Dette er saaledes tilfældet for Aabenraas vedkommende, hvis ældste segl kan ses at være udført efter et forbillede, som maa være udført c 1209 samtidigt med den ældste skraa for byen.

Noget lignende maa være tilfældet for Vardes vedkommende. Mens de fleste byer i deres segl afbilder en bygning i byen eller søger at tolke byens navn, saa har Varde i sit segl en gaaende løve. Det er saa paafaldende, at forklaringen maa være den, at Varde by og

Varde bys vaaben.
Signet fra c$_2$ 1300? efter forbillede fra c 1202.

syssel 1202 er overladt til *Henrik løve* (c 1129 – 1195)'s søn *Vilhelm* (c$_2$1174 – 1213), greve af Lüneburg, som nævnte aar ægtede Valdemar j's yngste datter Helene. Lenet gik i arv til sønnen *Otto* barn (1204 – 1252), som 1235 blev hertug af Braunschweig og Lüneburg.

Paa hans tid blev plovskatten af *Harthæsyslæ, Warwithsyslæ, Almundsyslæ* og byen *Warwed* $^6/_7$ 1234 overladt bispen i Ribe, mod at kongen fik den halve indtægt

af mønten i Ribe tilbage fra bispen. Denne aftale bekræftedes $^{4}/_{7}$ 1237 og ændredes $^{4}/_{4}$ 1252 derhen, at afgiften blev fastsat til 18 penninge (denarer) af hver plov og en fast afgift af Varde og af Lemvig, dog fik bispen *Esger* saa længe han levede yderligere 50 mark penge af kongens plovpenge.

Efter Otto barns død kom Varde til sønnerne hertugerne *Albert* ($c_2$1228 – 1279) og *Johan* ($c_2$1230 – 1277), som beholdt det danske gods i fællesskab. Sidstnævntes søn hertug *Otto* (c 1260 – 1330) skødede $^{19}/_{11}$ 1296 sit arvegods i *Vardhe* (syssel) til sin morbroder Gert j af Holsten, hvad kongen, *Erik menved* (1274 – 1319), skønt det næppe kan have passet ham, $^{11}/_{11}$ 1300 bekræftede. Her nævnes udtrykkeligt *Varved syssel* og undtages $2^{1}/_{2}$ mark skyld af Øster Horne herred samt ledingen af Skadst herred, som hertug Otto forbeholdt sig selv.

Grev *Gert j* (c_2 1214? – 1281) var nemlig ikke længe om at se, hvad Varde i hans haand betød for hans og hans slægts ønsker om at vinde Slesvig og muligvis hele Danmark. Han lod byen stærkt befæste og flyttede slottet ud paa en ved kunst dannet banke syd for aaen, den nuværende 6,2 m høje *Lastebanke*, af tidligere *Laxegaardsbanke*. Lige overfor denne laa en anden banke, som i 1840erne helt blev jævnet, men hvis grave endnu ses paa det her gengivne bykort fra Trap 1879. Det viser tydeligt, at byens volde og grave har gaaet, hvor nu *Vester-voldgade*, paa kortet vist som sti, *Nørre-* og *Øster-voldgade* løber. Østervolds beliggenhed forklarer utvungent den bøjning mod vest, som *Skovbogade*, nu Storegade, har. Den er fremkommet af ønsket om samlet at føre de to gader ret ud gennem Nørreport, før hvis anlæg Skovbogade naturligvis har fortsat ret ud fra vadestedet op til vejen udenfor volden. Det samme gælder *Savkulen*, som er drejet ned til Østerport.

Der har været megen diskussion am, hvor *Vardehus* oprindelig har ligget. Mærkeligt nok har ingen af de, der har deltaget i drøftelsen, inddraget byens grave og volde i denne, skønt de fuldstændigt afgør spørgsmaa-

Varde 1879.
1:8000.
Angaaende gadenavnene se oversigten side 39.

let. Man har blot holdt sig til Resens kort fra $c_2$1670, hvor de 2 laxegaardsbanker er betegnet som »slottets skanser«. Vest for den nordligste af disse er vist 2 an-

dre banker, først en med paaskriften: »banken, hvor slottet har standet«, og derefter endnu en, som kaldes: »en øde plads, hvor slottets ladegaard har været«. Begge disse banker er vist nede ved aaen, men meget fortegnet, og maa have ligget udenfor Vestervold paa Kongsgaardsjorden.

Op til denne jords vestre ende er rester af endnu et voldsted, Elkjær høj i Hyllerslev, Jandrup sogn, umiddelbart op til aaen. Det var denne sidste banke, som i 1788 og 1789 blev fyldt ud i de tilhørende grave af den daværende ejer, krigsraad Landrup, som i 1808 har givet en beretning om, hvad der ved disse lejligheder blev fundet. Det fremgaar af denne, at der i banken blev fremdraget en større egetræsbygning og enkelte sager, hvoriblandt en sleben flintøxe[1]).

Tilsvarende efterretninger foreligger ikke fra den anden laxegaardsbanke. Derimod vides det fra en mindre gravning i Lastebanken syd for aaen i 1935, at den oprindelig har baaret det slot, som ødelagdes i 1439. Af udgravningsberetningen fremgaar tillige, at denne bygning maa regnes opført $c_2$1300. C. Lindberg Nielsen, som gjorde rede for udgravningen[2]), udtalte derfor, at slottet før den tid antagelig havde ligget paa den fjærneste banke. Medvirkende til denne antagelse var for ham de meget gamle ting, som blev fundet der, men dette udsagn kan kun gaa paa den nævnte flintøxe, og den kan ikke have andet med bygningen at gøre, end flintøxer har med de musæer, de nu opbevares i. Antagelig har det urimelige heri været medvirkende til, at S. Alkærsig derefter gjorde gældende[3]), at Vardehus fra de ældste tider havde ligget paa Lastebanken. Dette blev der dog protesteret imod af de øvrige deltagere i udgravningen[4]); der var intet fundet, som pegede forud for $c_2$1300.

Ser man paa bankernes beliggenhed i forhold til

1) Gengivet i *O. Nielsen:* »Vardehus« i Jyske Samlinger 2 II(1890),311—313.
2) Fra Ribe amt IX,1(1936),18—15, heri berigtiget fejl i foregaaende.
3) »Har Vardehus ligget paa samme plads til 1439«. Fra Ribe amt IX,2 (1937),21—29.
4) H. K. Kristensen og Hugo Mathiessen »Vardehus«. Fra Ribe amt IX,3 (1938),133—136.

byens volde og grave, saa er forholdet ganske klart. Vardehus maa oprindelig have ligget i den østlige ende af *Kongsgaardsjorden*, hvor ogsaa senere *Ladegaarden* og en ny hovedbygning laa. Da begge bygværker ved anlæget af byens vold og grav kom til at ligge udenfor byen, saa var det naturligt at lægge slottet ud paa en kunstigt forhøjet banke syd for aaen. Betingelsen for at kunne gøre dette var anlæget af en forborg nord for aaen som forbindelsesled mellem den egenlige borg og byen, og mellem borgen og dens ladegaard. Opførelsen af begge laxegaardsbankerne og anlæget af byens vold og grav hører tydeligt sammen, og maa begge henføres til grev Gert j, efter at han 1300 havde faaet kongens bekræftelse paa sin ejendomsret.

Vardehus' flytning til Lastebanken betød en stor fordel med hensyn til kontrol over byen — den laa der ganske anderledes for sig selv, laa som tvangborg overfor byens borgere. Men en risiko var der derved; ved et angreb, som førtes opad aaen, kunde ladegaarden tages af angriberen, og borgen afskæres fra denne og byen. Det er for at imødegaa denne fare, at man dannede og befæstede banken i Elkjær udenfor den vestlige ende af Kongsgaardsjorden. Den blev lagt lige ud til aaen, og dækkede fortrinligt byen mod angreb op ad aaen, men mistede naturligvis sin betydning, da Vardehus ødelagdes i 1439.

Om Vardes historie i denne tid kan berettes en hel del. Man kender navnene paa en lang række af provsterne, og kan ogsaa fortælle adskilligt om kronens forsøg paa at vinde Varde tilbage. Det lykkedes først for dronning *Margrethe* (1353 – 1412) ved hjælp af *Hennike Limbek* ($c_2$1340 – 1404). Enkelte borgernavne kan ogsaa anføres, herunder Anders Svendsen, som for et drab, hans søn havde begaaet, i bod gav Isbjerg mølle vest for byen. Brevet herom[1]) er det eneste bevarede samtidige brev, som nævner ordet *Vardehus*, og tilmed hvem der da sad paa det: *Hinrik Ranzowe, høwitzman paa Wardhus.*

1) Rep. III (1906), 438 f nr. 6596.

Alt dette skal der ikke her gaas nærmere ind paa. Maalet for nærværende lille beretning har kun været at klare de topografiske rammer for den ældste bys vedkommende. Denne by gik til grunde i 1439. Den $^{2}/_{4}$ blev borgen hærget og ødelagt i en bondeopstand, som maa have fundet støtte hos borgerne, ti ellers havde det næppe været muligt for bønderne at indtage slottet, og hvis ikke kan man ingen forklaring give paa, at rigsraadet $^{29}/_{5}$ samme aar lod byen afbrænde.

Strax efter maa genopbygningen være paabegyndt, og $^{21}/_{5}$ 1442 belønnedes genrejsningsarbejdet med de privilegier, byen igen voxede sig stor under. Det er ganske i sin orden, at man 500 aar senere mindes denne dag. Og det er ogsaa i sin orden, at man paa denne dag yderligere mindes det, som gik forud for genrejsningen.

Byens tidligere historie er mere fyldt med liv, end de fleste sikkert har tænkt sig. For mig har det været en stor overraskelse baade i Kongens Lyngby og her at kunne følge en gammel helligdom tilbage til tiden før dyssefolkets ankomst c_{4}2500 BC og vise, hvem den maa regnes at have været indrettet for.

Saalænge dette ikke er sket for en hel række steder her i landet, fortæller det maaske ikke andre saa forfærdelig meget udover det ene, at stedet maa indgyde en ærefrygt. I den helligdom har slægterne før i tiden samledes om det, de ansaa for det højeste i livet; de har der mødtes ved fødsel og død og trofast overleveret de kommende slægter deres dyrebare viden om agerbrugskunsten, som tillod dem livets opretholdelse i egne, som uden denne viden var ubeboelige for mennesker.

Overensstemmelsen mellem byen før 1439 og den nuværende by taler derimod til enhver. At byen maa have faaet fast form omkring Skovbogade eller Storegade, før den fik det længere mod vest, kan enhver se, som tænker nærmere over det. Der skal derimod en hel række ræsonnementer til, før man bliver klar over, at dette maa være sket i tiden mellem kristendommens første fremstød og dens endelige sejr c 1028.

De fordums volde fra c 1300 præger den dag i dag byplanen i Varde og danner et skarpt skel mellem den ydre mere aabent bebyggede del af byen og den indre by. I denne sidste er af middelalderlige bygninger kun S. Jakobi tilbage, men i byplanen er den middelalderlige byplan fra tiden fra voldanlægget c 1300 saa vel bevaret som nogetsteds. Man kan faktisk genfinde alle de middelalderlige gader, maaske fraregnet nogle faa slipper ned til landingspladsen. De kan genfindes i følgende nuværende gader:

Mørkegang, nu Raadhusstræde
Præsteslippe, nu Torvegade og hovedforbindelse til Vesterport
Slippen, nu Fiskergade og omlagt, saa den udmunder i Storegade
Brogade og *Slotsgade* fortsat i Pramstedvej
Kræmmergade, den vigtigste forbindelse fra øst til vest efter c 1300
Skovbogade, nu Storegade, c 1300 ført indenfor volden til Nørreport
Østergade, nyanlæg fra c 1300 til erstatning af
Hugormegaden eller *Savkulen* nu Lundgade, c 1300 ført indenfor volden til Østerport, hvis plads bestemtes af den ny Østergade
Nørregade, med dens forlængelse i *Grydegade*
Spigerborggade anlagt parallelt med den mod vest drejede del af Skovbogade, og antagelig samtidig med bebyggelsen langs borggrundens rand
Smedegade, den ældste forbindelse fra øst til vest
S.Nikolajkirkestræde og *S.Nikolajgade*
Vestergade, tidligere kaldet Vestergade, Hospitalsgade og Storegade (langs Torvet), nu alene Vestergade
Torvet, midt paa hvilket Raadhuset tidligere laa.

Af helt ny gader er kun tilkommet *Nygade* efter S. *Nikolaj* kirkes nedrivning, *Arnbjærg stræde* og *Engvej* efter at man er begyndt at opfylde og bebygge engen øst for Storegades nedre ende.

For Varde tegner udsigterne sig i 500aaret for dens genrejsning uvisse, som fremtiden i det hele taget ligger uvis for det hele land. Men som livet i de svundne aartusinder er levet baade i nedgang og opgang, saaledes vil det ogsaa gaa i fremtiden, og maaden, livet fremtidigt vil kunne leves paa, vil hvert enkelt sted være afhængig af den indsats, som gøres for at være paa højde med de krav, som stilles af tiden selv, og paa enkelte punkter et hestehovede foran.

Dengang det blev en opgave for landet selv at fremstille jærn til vaaben, blev Varde midtpunkt i en af de egne, som paatog sig denne opgave. Da var den et stort hestehovede foran. Senere er byen fulgt med i landets almindelige udvikling og staar i dag for det øvrige land som indgangen til det æventyrets land, klitegnene og den brede strand ud mod Vesterhavet er for alle, som trænger til at styrkes ved synet af uberørt natur og bade i det rullende hav.

Byen har gjort meget for, at den strøm af feriegæster, som de nuværende forhold midlertidigt har sat en stopper for, kan befinde sig vel i byen, og mere vil kunne gøres til gensidig glæde.

Endnu mere har byen gjort for, at dens egne borgere kan befinde sig vel i byen. Vand, kloaker, gas, elektricitet er der sørget for, velholdte gader, smukke spadsereture og anlæg, skøjtebaner, kapel og kirkegaard, et musæum, et folkebibliotek, gode skoler, alderdomshjem, sygehus og meget andet. Mere staar allerede paa dagsordenen, andet er først ved at finde sin form.

Jeg skal ikke nævne det altsammen her, blot udtale ønsket om, at denne kortfattede undersøgelse af byens ældre historie maa opfattes som mit beskedne bidrag til at kaste glans over byens festdag. I bevidstheden om sin egen fortid vil byens gode mænd og kvinder kunne hente styrke til altid at sætte maalene højt. Kun derved naar man det, som for kortere eller længere tid bærer fremover og gør tilværelsen tryggere og bedre for de slægter, som følger efter.

igennem skabtes Interesse for Tilvejebringelsen af tilsvarende Kort?

G. Rendtorff, Læge,
Middelgade 3, Randers.

Svar:

Tanken at udgive et hæfte Aabenraa har ikke været drøftet, men er med den anførte begrundelse blevet overvejet med det resultat, at et saadant hæfte vil blive udsendt som hæfte 4. Tak.

I nærværende hæfte om Varde er gengivet et ældre kort, fordi det er egnet som illustration til texten. Det samme gælder ikke de jævngamle kort fra Korsør og Skælskør; her maa der som i Aabenraa tegnes kort for de forskellige udviklingstrin, hvilket naturligvis ogsaa vilde have været ønskeligt for Vardes vedkommende.

Det er vedblivende vort ønske at give tilfredsstillende kort, og vinder serien den tilslutning, som vi venter, vil der formentlig ogsaa kunne skaffes udveje derfor.

Forenede Tidsskrifters Forlag.

Jeg benytter mig af den Lejlighed, Forlaget har givet til at udtale mig om den planlagte Serie. Jeg takker for det Initiativ, Forlaget har taget, og glæder mig til Fortsættelsen.

To Spørgsmaal falder mig ind: 1) Kunde man ikke faa de enkelte Byer til at bekoste de nødvendige Kort? 2) Kunde man ikke faa en mere udførlig Redegørelse for Alderen af de i Undersøgelsen inddragne Stednavne?

Sven Risom,
Arkitekt, København.

Svar:

Ad 1) Se svaret til læge Rendtorff.

Ad 2) Ogsaa dette skal blive overvejet. Men hvad mener vore læsere? Vil de finde en saadan udvidelse af rammen for serien naturlig?

Forlaget vil meget gerne have orienterende oplysninger herom, før det optager forhandlinger om en saadan udvidelse.

Forenede Tidsskrifters Forlag.

Det tilsendte Hæfte har interesseret mig meget. Jeg vil gærne have de følgende Hæfter.

Kan der siges noget om, hvormange der bliver?

H. Overgaard,
Landbrugskandidat, Brønshøj.

Svar:

Ifølge subskriptionsindbydelsen kan der udgives endnu 2 hæfter iaar. 8 à 10 hæfter vil udgøre et bind, og der vil højst blive udgivet 2 bind. Serien vil altsaa kunne regnes afsluttet 1944, men dens fortsættelse er afhængig af, at der opnaas fornøden tilslutning.

Subskription tegnes ved udfyldning af indlagte brevkort eller ved direkte henvendelse til forlaget, Klosterstræde 23. Tlf. C. 6245.

VORE ÆLDRE BYERS TILBLIVELSE

FORENEDE TIDSSKRIFTERS FORLAG har planlagt udgivelsen af en række hæfter om vore ældre byers opstaaen og ældste historie. Det er forlagets ønske, at dette skal gøres paa en maade, som muliggør, at forskningens sidste resultater paa engang udnyttes og fremlægges paa en for enhver interesseret læser alment tilgængelig form.

Forlaget har ment, at begge betingelser bedst kunde opfyldes af Civilingeniør *Vilhelm Marstrand*, hvis omfattende redegørelse for tilblivelsen af Aabenraa og Kongens Lyngby er blevet læst med en for historiske værker usædvanlig interesse.

FORENEDE TIDSSKRIFTERS FORLAG opfordrer herved til tegning af abonnement. Prisen vil være kr. 2,00 pr. hæfte for subskribenter, kr. 2,50 i løssalg af det enkelte hæfte.

Bestilling kan afgives paa vedlagte brevkort direkte til FORENEDE TIDSSKRIFTERS FORLAG, Klosterstræde 23, København K., Telf. Centr. 6245.

Udkommet er:

		Pris i Løssalg:
1	Korsør og Skælskør	Kr. 2,50
2	Varde	» 2,50

Under forberedelse er:

3	—køb ing	Kr. 2,50
4	Aabenraa	» 2,50